

NUMMER 4 1992

Kirkens

UNDERVISNING

Den svære midte

Etikken, der blev væk

*Interview med
næstformanden
i Etisk Råd*

*Den kunstige
virkelighed*

Kieslowskis Dekalog 1

Kirkens mund og mæle

Tal alvor til folket om livet, kærligheden og samfundet! Det er det opråb til folkekirken, som formuleres i en debatbog, skrevet af Magrethe Auken, Kaj Bollman, Erik A. Nielsen, Else Marie Bukdal og Laue Traberg Smidt. De vil en kirke, der igen besinder sig på sin rolle i samfundslivet og viser medansvar. For kirken har muligheder, har et potentiale, som ligger ubrugt hen. Kirken kunne være til langt mere hjælp for mennesker og samfund, hvis den virkelig brugte sin indsigt, sin erfaring, sin teologi. På flere områder viser forfatterne nu, hvordan kirken kan blive central faktor i samfunds- og kulturdebatten. Det gælder i forhold til en lang række moralske, økologiske og politiske spørgsmål. Det gælder i forhold til erhvervslivet, hvilket vist nok er helt nye tanker!

Der er ingen tvivl om, at bogen rammer et ømt punkt – nemlig værdi-tomrummet i vort samfund. Det er Magrethe Auken, der påpeger, at denne tomhed har givet plads og spillerum for griskheden, forfængeligheden og en blind fremskridtstro. Kristendommen har ikke magtet at kritisere vores ubeherskede omgang med behovene. Kristendommen har ellers førhen lært mennesker at leve med tilværelsens grænser – og respektere dem! Men med oplysningstiden, de store opfindelser, den industrielle revolution, kom en blind tro på vidnen og fremskridt. Det blev det moderne, oplyste menneskes ret og pligt at bruge jorden og dens ressourcer efter behov, for derved drev man udviklingen fremad.

Fremskridtstroen er blevet en

religion! De nyreligiøse bevægelser er et barn af denne videnskabsstro. Det viser sig, når den hinduistiske genfødselslære, der ser livet som et skæbnehjul i europæiseret form bliver til en tilværelsens spiral, hvor genfødslerne skal bringe mennesket fremad og opad. Den holistiske tankegang, at religiøs tro og videnskab er forbundne, sådan at den religiøse tro giver videnskaben en endnu dybere indsigt i den fysiske verdens væsen og natur, er måske også et udtryk for, at vi vil ud over grænserne for vort liv. Så længe der er grænser, er livet ikke godt nok!

Kristentro påstår, at livet er godt nok, skønt grænserne er der. Kristentro taler om undren over at være til – og om tillid og håb. Håbet forudsætter nemlig ikke fremskridtstro. Håbet har en anden retning. Håbet bygger på en overbevisning om, at det onde og uretfærdigheden ikke har det sidste ord. Håbet bygger på erfaringer fra fortiden og ikke på forvisninger om, at fremtiden vil se så og så lykkelig ud.

Det er den kirkelige undervisnings egentlige mening at pege på det kristne håb – og sammen med det øvrige uorganiserede kor af stemmer såsom prædikener, foredrag m.v. at holde fast på, at ud af håbet springer det engagerede liv, livet i kærlighed og offervilje.

Kirken får mund og mæle, når den holder os fast på vores samfundsmæssige virkelighed og giver os mod til at gøre op med destruktive tendenser i vores egen tid. ●

Den svære midte

fra Peter Kemp
„Det uerstattelige
– en teknologi-etik“,
s. 295-297

3

Etikken, der blev væk

Om biomedicin,
menneskesyn
og offentlig debat
af Lone Fatum

5

Interview med næstformanden i Etisk Råd

En snak om bl.a.
Etisk Råd og ansvar med
Dr. theol. Svend Andersen

af Jens Chr. Bach Iversen
og Anne Sandemand
Schrøder

9

Den kunstige virkelighed

Et spændende undervisningsforløb, ud fra
Svend Andersens bog
af samme navn

af Henrik Wegener

12

Kieslowskis Dekalog 1

Du må ikke have
andre guder end mig
af Henning Nørhøj

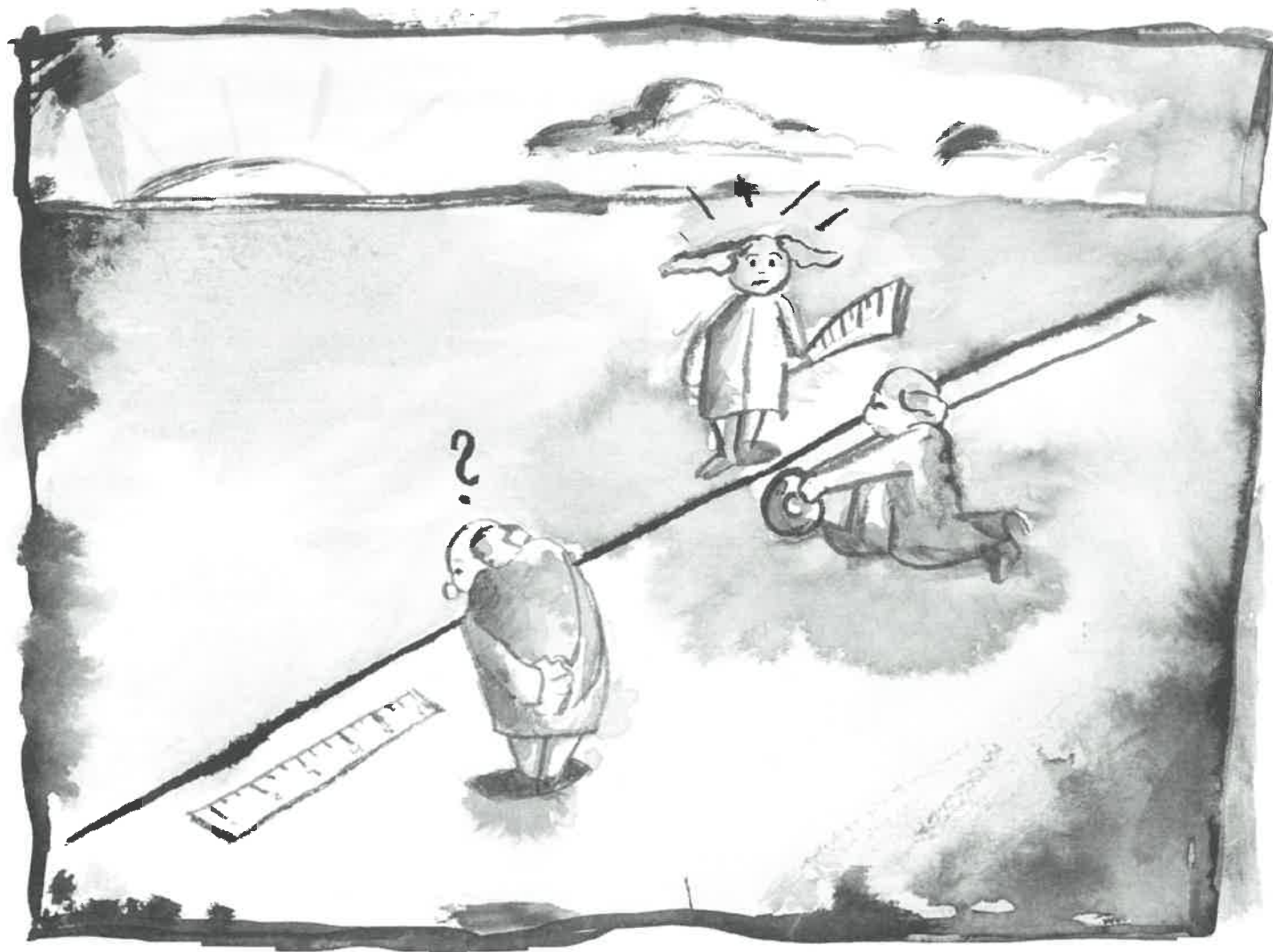
15

Bøger og materialer

17

Forside: Walter Habdank,
„I forventning“, træsnit 1975

Den svære midte

Teknologi er menneskets middel for leg, beherskelse og kommunikation: leg med de tekniske muligheder, beherskelse af naturen – hvad enten den befinder sig omkring os eller udgør vor egen biologiske basis – og kommunikation, der ikke blot er informationer, men meddelelser til andre.

Den teknologiske leg og beherskelse af tingene kan ske i fællesskab med andre, og kommunikationen kan gøre fællesskabet rigere, mere indholdsrigt og måske en dag

omdanne menneskeheden til et stort internationalt samfund med plads til alle ejendommeligheder.

Dette betyder nye muligheder for det gode liv med for den Anden, men også nye muligheder for at ødelægge eller forringe dette liv. Man kan være fristet til mest at tale om det sidste, for ofte er en teknologi om opfundet, så dog først udviklet som led i militære anstrengelser for at knuse en fjende eller opbygge et stærkt forsvar imod ham. Når krigen var ovre eller når den nye våbentechnik syntes til-

strækkelig udbygget, kunne man så anvende teknologien til at gavne menneskets fredelige liv, dets almindelige behov for at klæde sig, bo, lave mad, køre, sejle og flyve og for at udtrykke sig i ord, tal og andre tegn.

Medicinsk teknologi synes ganske vist ofte oprindeligt at være udviklet i en rent fredelig sammenhæng. Men selvom der er nogen sandhed i dette, bør man ikke se bort fra de situationer, hvor der har været særligt behov for behandlingsteknologi til at lindre el-

ler helbrede sårede fra en krig. Man skal heller ikke glemme, at læger, biologer og andre til tider fik ny viden, når de (hvilket ikke kun skete under nazismen) anvendte medicinsk teknologisk kunnen i eksperimenter med krigsfanger, kriminelle og andre, der blev tvunget til at være forsøgspersoner og ikke fik mulighed for at blive informeret om, hvad eksperimentet gik ud på og give deres samtykke eller nægte det.

Teknologiens historie og den modstand, som moderne teknologi ofte møder hos nutidens mennesker, vidner kort sagt om, at teknologien ofte er født i krigens tegn og aldrig er udviklet som en uskyldig sag, men i og med de nye muligheder for at gavne menneskeheden har åbnet nye muligheder for at skade og ødelægge andre. Intet teknologisk fremskridt har været uden tvetydighed. Man har altid kunnet finde den nye teknologi anvendt til vold eller undertrykkelse.

Derfor må det centrale spørgsmål i en teknologi-etik hele tiden være: Hvor går grænsen mellem det gode liv med teknologien og den destruktive anvendelse af den? Hvor skal grænsen drages mellem den form for teknologi, der skal udvikles, og den form, hvis udvikling er etisk uacceptabel?

Men dette spørgsmål om, hvor grænsen skal sættes mellem godt og ondt i livet med teknologierne, overses ofte. Grunden dertil er sikkert, at det altid er svært at uddrage den rigtige moral af etikken, når en ny situation ikke kan håndteres ud fra allerede givne moralregler, forbud, påbud eller tilladelser. Så forekommer det lettest at lukke øjnene for det etiske spørgsmål, skære igennem debatten og sige *alt eller intet*.

F.eks. siger man enten, at al genetisk kirurgi skal være tilladt, eller at enhver form for genetisk manipulation skal være forbudt; enten at forskningen med embryoner og fostre skal være fuldstændig fri,

eller at al forskning med potentielt menneskeligt liv skal forbydes; enten at enhver kemisk industri, der producerer varer, som folk vil købe, skal tillades, eller at enhver kemisk teknologi, der rummer en risiko for ulykker (og det vil sikkert gælde dem alle) skal forbydes; enten at hjemkontorer og pengevæsen skal omstilles maksimalt til elektronisk databehandling, eller at edbmaskiner kun kan skade hjemmeliv og arbejde og derfor burde afskaffes igen, osv.

Alle disse portioner kan se meget moralske ud og kan forekomme at være udtryk for en høj etisk bevidsthed, især når der er tale om et krav om totalt forbud imod en form for teknologi.

Og dog er sandheden den, at alt eller intet holdningen her er langt det letteste. Man slipper for de vanskelige etiske overvejelser. Man befries for den beslutning, som må tages uden sikkerhed for, at andre senere vil finde den forkert og gøre den om. Men ved at opgive spørgsmålet fordi svaret er vanskeligt, opgiver man selve etikken, modet til at vælge mellem godt og ondt, som er selve modet til at leve.

Alt eller intet holdningen er ofte etisk fejhed.

Dette betyder naturligvis ikke, at der ikke kan være situationer, hvor det vil være meningsløst at finde en grænse, fordi svaret skal være ja eller nej. Det gjaldt f.eks., da vi havde debatten om indførelse af atomkraft. Her kunne man mene, at den rigtige etiske holdning var et kategorisk nej til denne form for teknologi, hvilket ikke behøvede at betyde nogen modstand mod teknologi som sådan, men f.eks. kunne indebære et øget engagement for indførelsen og udviklingen af alternative energiteknologier. Dette var f.eks. netop strategien for den danske *Organisation til Oplysning om*

Atomkraften (OOA), der i 1970'erne afgørende bidrog til at vende stemningen i Danmark til en modstand mod atomkraftindustrien. Her gjaldt spørgsmålet ikke grænsen for en teknologi, men grænsen mellem acceptable og ikke-acceptable former for energiteknologi i det hele taget.

Når man taler om at sætte en grænse, taler man om at finde *midten* mellem for lidt og for meget: Midten mellem på den ene side at ville leve et liv uden teknologier og på den anden side at ville erstatte menneskelig aktivitet på alle områder med teknologi, og midten mellem at afvise anvendelsen af en teknologi og anvende denne teknologi på alle områder, hvor det rent teknisk er muligt. At finde midten er at finde en balance mellem ekstremerne, f.eks. mellem total fri biomedicinsk forskning på mennesker og totalt forbud imod en sådan forskning, eller mellem at risikere hvad som helst, hvis noget er teknisk muligt og „skønt“ at arbejde med, og ikke vil risikere noget som helst, men altid foretrække sikring af livet fremfor risikoen.

Alt eller intet holdningen er ofte etisk fejhed

Man har altid kunnet finde den nye teknologi anvendt til vold eller un- dertrykkelse

Etikken, der blev væk

Lone Fatum har på opfordring fra redaktionen skrevet sit indlæg om etikken i relation til den biomedicinske forskning, om kapløbet om de største og bedste resultater uden hensyn til de menneskelige konsekvenser.

Ny teknik kræver ny etik. Det lyder så enkelt og ligetil, så besnærende, og det er da også et synspunkt, der efterhånden har fået status som et dogme i den såkaldt etiske debat om nye forskningsmetoder og behandlingsmuligheder på det biomedicinske område. Forudsætningen synes at være, at udvikling uden videre er lig med fremskridt, og det betyder, at ny viden er god viden; ny viden skal bruges.

Men ny viden og nye tekniske resultater vækker ofte både anstød og bekymring; de nye muligheder skal derfor formidles med varsomhed og omtanke. Nyt skal ikke alene forklares; det skal først og fremmest forsvares. Og dertil benyttes den såkaldt etiske debat, hvis formål og kriterier netop ikke bestemmes af etikken, men derimod af teknikken, og det vil sige, af de lægevidenskabelige og sundhedspolitiske interesser, som allerede er investeret i den biomedicinske forskning, og som logisk nok ønsker denne forskning fremmet og etisk legitimeret.

Ret beset er det imidlertid ganske begrebsforvirrende at kalde den offentlige debat om forskningsmetoder og behandlingsmuligheder for en etisk debat. Den drejer sig ikke om at afklare overordnede etiske holdninger eller principielle værdiforestillinger,

men helt konkret om at legitimere den forskning og teknologiudvikling, som allerede er i gang, dels på grundlag af lægevidenskabens egen fagetik, dels ved hjælp af en slags ajourført nyttemoral. Men det skal jeg vende tilbage til. Det afgørende er, at det såvel i praksis som i den offentlige debat er teknikken, der foregriber og formålsbestemmer etikken, ikke omvendt. Når grænsen flyttes for det teknisk mulige, flyttes grænsen tilsvarende for det etisk tilladelige, og således ser vi, at det teknisk mulige lidt efter lidt bliver til det etisk forsvarlige. Det, vi kan, det må vi – ja, det bør vi; måske ikke allerede i dag eller i morgen, men så i hvert

*Etikken er
blevet
væk og
erstattet af
tillempning
og
efterrationalisering*

fald om et år, når vi har haft tid til at vænne os til tanken, og når vi har lært at se positivt på de nye muligheder. Og dermed er etikken blevet væk og erstattet af tillempning og efterrationalisering; etik er på en foruroligende måde gjort til et sundhedspolitisk spørgsmål om tid og tilvænnelse.

Befolkningen er endnu ikke moden, hedder det ofte med beklagelse fra lægevidenskabens talsmænd, når nye forskningsprojekter skal lanceres. Derpå sætter sundhedsvæsenet ind med omfattende oplysningskampagner,

hvor det kan være ganske svært at skelne information fra ideologisk pression. Når så på et tidspunkt befolkningen skønnes at være rede dertil, bliver nye metoder lyst i kuld og køn, og biomedicinske forsøg optræder herefter som offentlige behandlingstilbud. Sådan gik det til, da et ændret død-

skriterium skulle bane vejen for den fortsatte udvikling også i Danmark af transplantationskirurgien. Der er betydelige økonomiske vanskeligheder forbundet med dette projekt, og de bliver ikke mindre af, at vi har fået mere end et transplantationscenter, og at læger ligger i indbyrdes konkurrence om at komme til at kvalificere sig på netop dette prestigefyldte område. Der er mangel på organdonorer; det tyder på, at befolkningen endnu ikke helt har forstået betydningen af transplantationskirurgien, og derfor planlægger sundhedsstyrelsen nu endnu en storstilet oplysningskampagne.

Et karakteristisk argument i den offentlige debat om de nye metoder og behandlingsmuligheder er, at man i udlandet for længst har accepteret både dette og mere til; og meningen er naturligvis, at Danmark skal være konkurrencedygtigt. Danske forskere bør ikke stå tilbage for deres udenlandske kolleger. Tydeligere kan det næppe si-

ges, at det ikke er etik, det drejer sig om, men derimod forskning, forskningspolitik og forskningsinteresser. Heroverfor må etikken enten vige eller tillempes sig, og det er netop, hvad der sker; det er blot et spørgsmål om tid og tilvænnning.

Men tydeligere kan det derfor næppe heller tilkendegives, at den offentlige debat om etiske problemer i forbindelse med den biomedicinske forskning og teknologiuudvikling netop i etisk henseende er en skindebat. Hensigten er åbenbart ikke for alvor at give plads for etisk kritik eller at tillade principielle etiske indvendinger at bremse den udvikling, der er i gang. Det viser den ringeagt, hvormed man både fra politisk og fra lægevidenskabeligt hold behandler redegørelser og debatoplæg fra Det Ethiske Råd, når rådets flertalsafgørelser strider med de herskende sundhedspolitiske interesser. Hensigten synes tværtimod at være at frasortere eller henlægge de kritiske indvendinger for så meget desto bedre at kunne samle sig om de nyttemoralske betragtninger, der kan tjene som en begrundelse for udviklingen af stadigt flere og mere komplicerede behandlingstilbud, og så i øvrigt overlade det til lægevidenskaben selv at tage vare på forskningens forsvarlighed.

Et skoleeksempel på dette har vi i den udvikling, der har fundet sted, og som stadigvæk er i fuld gang, på IVF-metodens eller den såkaldte reagensglasbefrugtnings område. Jeg skal kort skitsere forløbet, inden jeg om lidt ser nærmere på, hvad det er for en tillempning af etiske holdninger og værdiforestillinger, der allerede er sket, samt hvilke konsekvenser netop denne udvikling synes at rumme for vor opfattelse af menneskeliv og menneskeværd.

Da et stort flertal i Folketinget den 19. juni i år vedtog Lov om et videnskabsetisk komitésystem og behandling af biomedicinske forskningsprojekter, blev der ret beset taget afgørende stilling til to vidt forskellige emner. Det ene er det system af videnskabsetiske komitéer, dels de regionale og dels

den centrale, der har bestået siden 1983, og som efter aftaleprincippet bygger på Helsinki Deklaration II om principperne for beskyttelse af forsøgspersoner. Med vedtagelsen af den nye lov er komitésystemet omsider blevet politisk institutionaliseret, og vi har fået lovfæstet en slags kontrolsystem, der direkte inddrager amts- og kommunalpolitikere og gør dem medansvarlige for de beslutninger, der skal træffes, om biomedicinske forskningsprojekter.

Men da kontrolsystemet forudsætter og respekterer lægestandens særlige tradition for selvjustits og etisk selvforvaltning, be-

holder lægevidenskabens repræsentanter 50 % af indflydelsen i komitéerne; det viser, i hvor høj grad det fortsat skal være overladt til lægevidenskaben at kontrollere sig selv.

Et tilsvarende billede tegner sig, når vi ser på sammensætningen af Det Ethiske Råd, der blev nedsat i 1987, og som skal samarbejde med de videnskabsetiske komitéer og sundhedsvæsenets myndigheder. Blandt de 17 personer, der har sæde i rådet, er der ikke alene flere, der repræsenterer netop den biomedicinske forskning og teknologiuudvikling, der er sat til etisk debat; der er endog medlemmer af rå-

Billede: WHO

det med direkte forsknings- og erhvervsmæssig tilknytning til den foster- og genteknologi, som rådet specielt har fået til opgave at tage kritisk stilling til. Og spørgsmålet er naturligvis, om den, der personligt er engageret i et bestemt fagområde, også har kritisk overskud til selv at trække grænsen for dette fagområdes udvikling.

Der er intet i vejen for en anderledes repræsentation og sammensætning både i komitésystemet og i Det Ethiske Råd. Det siger sig selv, at lægevidenskabens repræsentanter skal kunne komme til orde, og at den relevante faglige ekspertise bør udnyttes fuldt ud i vurderingen af de forskningsprojekter, der skal tages stilling til. Men lægevidenskabens repræsentanter kunne i komitéerne udgøre et mindretal, eller de kunne være knyttet både til komitésystemet og til Det Ethiske Råd som konsulenter uden stemmeret. Det er et klart sundhedspolitisk valg, der her er truffet, og valget implicerer, at lægevidenskaben får indflydelse ikke alene på den faglige, men også på den etiske vurdering af den biomedicinske forskning og teknologiudvikling.

Det vil sige, at sådanne krav om uvildighed og regler vedrørende inhabilitet, som vi er vant til at gøre gældende i andre sammenhænge, hvor der er risiko for interessekonflikter, slet ikke synes at have betydning, når det drejer sig om kritik og kontrol på det biomedicinske område. Tværtimod; det synes stiltiende at blive taget for givet, at netop lægevidenskabelig ekspertise også kan gøre det ud for etisk ekspertise. Og dermed er etik i praksis reduceret til lægeetik. Det er offentligt accepteret, at det først og fremmest er lægevidenskaben selv, der er i stand til at afgøre, hvad lægevidenskaben må, skønt konsekvenserne af det, som lægevidenskaben kan, allerede når langt ud over grænsen for den lægevidenskabelige kompetence.

Et fags og en fagtraditions i og for sig udmærkede forestillinger om god skik og brug samt fagmoralisk forsvarlighed har således fået omfattende betydning og er blevet målestok for, hvad der også i overordnet og principiel hense-

ende kunne være at sige om menneskeliv og menneskeværd, om livskvalitet. Derfor ser vi, at et langt eller forlænget liv kan forveksles med et godt eller forbedret liv; vi ser, at overlevelse i kvantitativ forstand kan forveksles med livsudfoldelse i kvalitativ forstand.

Med Lov af 19. juni i år om et videnskabsetisk komitésystem og behandling af biomedicins-

ske forskningsprojekter er de videnskabsetiske komitéer bogstaveligt taget blevet slået op som en paraply over det biomedicinske område, og herefter fremstår området som et fagområde. Lovgivningen lægger op til, at det især er områdets egne fagfolk, der forventes ikke alene at have en mening, men også at kunne tage kritisk stilling, når områdets etiske problemer og konsekvenser skal behandles. Men spørgsmålet er igen, hvor den principielle og uvildige etiske kritik skal komme fra, når det så tydeligt er tilkendegivet, at den er uønsket og nu i tilgift er gjort politisk overflødig.

Men ét er den reduktion, der har fundet sted, fra etik til lægeetik. Noget andet er, hvordan denne reduktion allerede har medført et holdningsskred med hensyn til, hvad der nu regnes for tilladeligt og etisk forsvarligt. Tiden er gået, og ser vi på det andet emne, som omfattes af Lov af 19. juni i år, ser vi, hvordan i hvert fald det store flertal i Folketinget nu har vænnet sig til tanken om netop de forskningsmetoder og behandlingsmuligheder, som for få år siden fremstod skræmmende og uvirkelige som science fiction. Til det sidste blev

der gjort politiske forsøg på at få afsnittet om de biomedicinske forskningsprojekter adskilt fra lovforslaget om de videnskabsetiske komitéer. Det lykkedes som bekendt ikke, og resultatet er, at lovforsnittet, der tillader nedfrysning af menneskelige æg i et år samt forsøg på befrugtede æg i op til 14 dage, aldrig har været genstand for en selvstændig offentlig debat, men nu er blevet vedtaget i ly af den paraply, som udgøres af komitésystemet.

Det er ganske tankevækkende, at der heller ikke ved IVF- eller reagensglasmetodens indførelse i Danmark i 1987 fandt en offentlig debat sted. Metoden blev som behandlingsforsøg forelagt for Den Centrale Videnskabsetiske Komité, som imidlertid blot registrerede projektet. Derpå fik metoden uden videre status som offentligt behandlingstilbud, og det vil sige, at ufrivillig barnløshed herefter kunne betragtes og behandles som en sygdom.

Formålet med Lov af 19. juni i år om dette emne er at forbedre IVF-metoden. De æg, der her er i fokus, er de såkaldt overskydende æg, der er følgen af den indledende hormonbehandling, som kvinden gennemgår. Man kunne have valgt at satse på en metode, der ikke indebærer hormonbehandling, og som derfor ikke ville medføre de mange overskydende æg. Når hormonbehandlingen fastholdes på

trods af visse negative konsekvenser for kvinden, viser det, at det netop er æggene, der er forskningsmæssigt interessante. Adgangen til at forske i befrugtning og befrugtede æg giver ikke alene større indsigt i selve reproduktionsprocessen, men bidrager i det hele taget til en større viden om de menneskelige kønsceller. Lovgivningen på IVF-

området er således helt i tråd med, at også den danske biomedicinske forskning har interesser i den omfattende kortlægning af den menneskelige arvmasse, der er foregået i EF-regi siden 1990, det

arvemasse, der er foregået i EF-regi siden 1990, det såkaldte genomprojekt, det europæiske sidestykke til forskningsprojekter i USA og Japan.

Men hverken i dansk eller i international lovgivning er der sat klare grænser for, hvad en sådan kortlægning må bruges til, og der er heller ikke hverken etisk eller juridisk taget stilling til, hvordan, af hvem og under hvilke forhold en stadigt voksende vidensmængde af denne art skal samles, opbevares og administreres. Igen må det kritiske spørgsmål derfor rejses, efter hvilke overordnede forestillinger og værdibegreber grænser og regler skal tilrettelægges, når lovgivningen blot følger forskningen for at tillempe sig udviklingen, og når holdningen til forskningens muligheder og konsekvenser åbenbart bestemmes lidt efter lidt af forskningen selv.

Sundhedsministeren har kaldt afsnittet om IVF-metoden i Lov af 19. juni i år for en beskeden lempelse af hidtil gældende forbud. Og sådan må sagen formentlig tage sig ud for enhver politiker, hvis bestræbelse går ud på i videst muligt omfang at fremme danske forskningsinteresser og danske forskeres internationale konkurrenceevne. Det er ikke desto mindre en udtalelse, der viser, at et holdningsskred har fundet sted, og et kort tilbageblik understreger dette. I 1984 fandt et etisk udvalg, nedsat af Indenrigsministeriet, at lovgivning om kunstig befrugtning var nødvendig, men anbefalede oprettelsen af et etisk råd. Med Lov om et etisk råd fra 1987 blev det udtrykkeligt fastslået, at menneskeligt liv tager sin begyndelse på befrugtningstidspunktet, og på denne baggrund var det opfattelsen i Det Ethiske Råd i en redegørelse fra 1989, at befrugtede æg sammen med fosteranlæg og fostre har en særlig status, fordi de repræsenterer forskellige stadier i udviklingen mod det fødte barn. Endnu i 1989 var der derfor en udbredt modvilje mod at tillade nedfrysning af og forsøg på befrugtede æg, og skønt et flertal i Det Ethiske Råd på forskellig vis kunne gå ind for

begge dele med bestemte forbehold og betingelser, ønskede ingen dengang at legitimere en særlig forsøgsperiode ved hjælp af en tidsfrist på 14 dage, med al den indbyggede usikkerhed en sådan frist nu engang rummer.

Det er alle disse forbehold og betingelser, der nu er blevet lempet, og al usikkerhed til trods har vi fået lovfæstet en forsøgsperiode på 14 dage. Det, som umiddelbart står tilbage som en forbudt mulighed efter Lov af 19. juni i år, er donation af befrugtede æg. Men som sammenhængen mellem forskningens og lovgivningens udvikling hidtil har formet sig, er det vanskeligt at forestille sig, at donation fortsat vil være forbudt, når den fastsatte lovrevision har fundet sted i folketingsåret 1995-96. Da vil tid og tilvænning formentlig igen have gjort deres virkning.

For det afgørende er, at det principielle holdningsskred allerede har fundet sted, og vi har fulgt dets konsekvenser fra 1984 til i dag. Det indebærer, at det enkelte menneskelige liv, som tager sin begyndelse ved enhver befrugtning, ikke mere tillægges sit eget særlige formål, sin egen ret og sine egne krav på respekt og beskyttelse. Tværtimod, det enkelte menneskeliv er reduceret til et middel, og det er andre hensyn end de etiske, der afgør, hvad dette middel må bruges til. Hvad enten vi til daglig gør os dette klart eller ej, tillader denne tænkemåde os at betragte et menneske som et produkt, og de forestillinger og forventninger, der præger vores afhængighed af lægevidenskaben, drejer sig netop om produktudvikling. På denne baggrund er det næsten at føje spot til skade, når der stadigvæk tales om nødvendigheden af en etisk debat, som i fuld offentlighed skal bidrage til at sætte grænser og tilrettelægge regler for den biomedicinske forskning. Etikken er blevet væk, og der er ikke meget, der tyder på, at vi ønsker at finde den igen. ●

Lektor, cand. theol Lone Fatum,
Det teologiske fakultet, København

Litteratur:

Beskyttelse af menneskelige kønsceller, befrugtede æg, fosteranlæg og fostre. En redegørelse.
Det Ethiske Råd 1989.

Beskyttelse af følsomme personoplysninger specielt med henblik på genetiske oplysninger. En redegørelse.
Det Ethiske Råd 1992.

Fosterdiagnostik og etik. En redegørelse.
Det Ethiske Råd 1990.

Fremskridtets pris. Ethiske problemer ved gensplejsning, ægtransplantationer, kunstig befrugtning og fosterdiagnostik.
Indenrigsministeriet 1984.

Peter Kemp: Det uerstattelige. En teknologi-etik.
Forlaget Spektrum 1991.

Lone Koch: Ønskebørn. Kvinder og reagensglasbefrugtning.
Forlaget Rosinante 1989.

Kortlægning af menneskets arvemasse. Teknik og juridiske konsekvenser. Af Bo Andreassen Rix og Nell Rasmussen.
Det Ethiske Råd 1990.

Interview med næstformand i Etisk Råd Dr. theol. Svend Andersen.

En snak om etisk råd og om ansvar. En snak om den lange vej fra en sag starter i etisk råd og til en eventuel lovgivning falder på plads.

Hvad er egentlig baggrunden for Etisk Råd?

Det etiske råds historie starter først i 80'erne med begyndelsen af forsøg med reagensglasbegrugtning på Rigshospitalet i København. Det startede en debat om forskning på befrugtede æg. Derfor blev et udvalg nedsat af indenrigsministeriet, der skulle behandle spørgsmålet. Den betænkning, dette mandede ud i, foreslog at man oprettede Etisk Råd. Efter tolvtrækkerier blev Det etiske råd så oprettet i 1987.

Vores opgave er at følge udviklingen og at rådgive, komme med forslag om der skal laves love og regler. Vi har bestemte arbejdsopgaver, som vi skal tage op – eksempelvis forsøg på befrugtede menneskelige æg (nedfrysning, done-ring m.m.) og genetisk diagnostik. Men derudover kan vi tage de spørgsmål op, vi selv finder vigtige. Endelig har vi en spændende opgave i at informere offentligheden om etiske problemkomplekser.

Det etiske råd bliver udpeget af 2 instanser, nemlig et særligt udvalg under Folketinget der udpeger 9 – og Sundhedsministeren der udpeger 8. Af de 17 er en del fagfolk (læger, sygeplejersker og biologer), men de er et mindretal. I øvrigt skal mindst halvdelen være kvinder. Ellers består rådet af teologer & kirkelige, lærere, en historiker m.m. Formanden er Else Marie Sejer Larsen.

Hvordan oplever du processen mellem jeres udtalelser og lovgivningen?

Vi har lavet 3 redegørelser om bundne opgaver og en enkelt

ubunden. Derudover har vi lavet en udtalelse om „hjernebanken“ på Psykiatrisk Hospital, altså hjerner der er fjernet fra døde patienter.

Men hvis vi ser på eksempelvis dødsriteriebetænkningen, var vi et stort flertal, der gik ind for hjertedødsriteriet, vi var fuldstændig enige om, at et selvstændigt donortestamente var påkrævet. Her har Folketinget ignoreret vores enighed og flertal totalt og indført hjernedødsriteriet og mulighed for efterladte, at bestemme over organer. Andre gange har forholdet været mere tvetydigt.

Hvad angår den seneste tids diskussion om fosterreduktion, har vi ikke udtalt os om det – ud fra den betragtning at det forventede vi aldrig ville blive praktiseret i Danmark. Men vi har skrevet at abort aldrig måtte blive et rutineindgreb. I sagen om hjernerne var vores råd til politikerne, at de efterladte skulle informeres, så de kunne tage stilling om, hvad der skulle ske. Det tyder ikke på, at sundhedsministeren vil følge rådet.

Man må sige, at det egentlig er meget få sager, hvor politikerne har fulgt vores råd.

Er I da blot en politisk narresut?

Tjah, når man giver råd, har man jo aldrig nogen garanti for at blive hørt. Men vi kan jo dog stadig få andre folketingspolitikere i tale og derigennem påvirke. Men selvfølgelig er det frustrerende, når vi er inddraget i lovgivningsarbejdet og så bliver ignoreret.

Er der en fællesnævner for folketingsmedlemmer, der lytter til meldingerne fra Etisk Råd?

I alt fald er det tydeligt, at der er partier for hvem disse spørgsmål spiller en væsentlig rolle, f.eks. Kristelig Folkeparti med hvem vi – ganske tilfældigt i øvrigt – ofte har været enige. Derudover har SF også vist stor interesse.

Generelt kan man sige, at de gamle store partier er utilbøjelige til at lovgive imod lægestanden. Eksempelvis loven om dødsriteriet der blev næsten nøjagtig som lægerne ønskede det – stik imod Etisk Råds ønsker.

Hvordan med arbejdet i rådet – er det altid medicinerne mod teologerne eller hvad?

Det er ikke så entydigt. I diskussionen om hjernedødsriteriet gik 2 af 4 læger faktisk ind for en bevaring af hjertedødsriteriet. I sagen om forsøg med befrugtede æg var de dog særdeles enige om at gå langt. En anden gruppe, som jeg selv tilhører, var mere tilbageholdende hermed, mens en tredje gruppe nok ville have forsøg, men med stærkt opsyn og kontrol

Kan teologerne og kirkefolke- ne bruge teologien og kristendommen i de etiske spørgsmål?

I alt fald kan vi bruge, at vi med en teologisk uddannelse har modtaget undervisning i den etiske tænkningens historie. Uden denne viden er diskussioner nytteløse, altså hvis folk blot siger, jeg synes nu sådan eller sådan. For at kunne argumentere frugtbart, må man kunne begrunde sine standpunkter, hvilket igen kræver at man kan analysere en problemstilling.

Derudover afhænger det af ens kristendomsforståelse, hvor konkret man kan tage de bibelske an-

visninger. Nogle kan se klare grænser angivet i bibelen, mens andre – heriblandt undertegnede – anskuer Etisk Råds opgaver som hørende ind under det, der med Luthers sprogbrug hedder det verdslige regimente. Således forsøgt at man ikke uden videre kan oversætte næstekærlighedsbudet til konkret etisk handling. Man kan ikke finde bibelske meninger om forsøg på befrugtede æg, men det ligger i forståelsen af mennesket som skabt, at man ikke blot kan slå mennesket ihjel – heller ikke fostre. Men det samfund, der skal lovgives for, beboes ikke af andre end syndere. Altså kan vi ikke regne med, at alle kvinder er i stand til at lade hensynet til et ufødt barn veje tungere end alt andet. Selv om jeg er overbevist om, at provokeret abort er forkert, kan jeg ikke forlange en lovgivning i overensstemmelse hermed.

Men der er ting der er uopgivelige. For mig er dette blandt andet, at ingen mennesker er mindreværdige. Men samtidig lever vi i syndens verden, og lovene må laves i bevidstheden herom. Den konsekvente bibellydighed – hvor man direkte overfører bibelske anvisninger til konkret handling – er uluthersk, da den er et forsøg på at regere en syndig verden med evangeliet.

Man bør også mærke sig, at næsten ingen mennesker mener at antallet af provokerede aborter er ligegyldigt. Samfundets syn på abort er altså, at abort er dybt ulykkeligt, men ikke nogen kriminel handling. Man behøver ikke være kristen for at have dette standpunkt. Heller ikke i Etisk råd.

Sidder der folk i Etisk Råd, der ikke er kristne?

Der sidder flere typer, folkekirke-medlemmer, en enkelt katolik og andre ikke-folkekirkefolk. Stik modsat i Frankrig hvor en etik-komité er nedsat med det for øje, at alle vigtige livsanskuelser er repræsenteret, er vi ikke blevet udpeget ud fra vores.

Hvad synes du om at sidde i Etisk Råd?

Det er meget spændende, ikke mindst da man får indsigt i mange tekniske aspekter ved problematikkerne, eksempelvis med kortlægningen af menneskets arvemasse. Skrivebordsetikere som mig selv kan lære meget af fagfolkene her. Den tværfaglige samtale er meget givende. Derudover får man også indblik i det politiske system, lovgivningsprocesser, embedsmænds og ministres arbejde m.v.

Det allermest spændende er dog nok kontakten med „almindelige“ mennesker på foredragsture. Almindelige mennesker er meget optagede af spørgsmål af etisk karakter. Men her som i andre sager, eksempelvis Unionsafstemningen, er der meget langt fra befolkningen til folkettingen. Befolkningen er vi oftest på linje med, mens Folketinget altså ofte lovgiver imod Etisk Råd og store dele af befolkningen.

Der er en parallelitet yderligere mellem juni måneds Unionsafstemning og de etiske spørgsmål. Også etikken drejer sig i høj grad om at sætte grænser, som befolkningen gjorde det den 2. juni. Uden at kende Maastricht-aftalen i detaljer kunne folk godt skønne, at man nu var ved at gå for langt. For at bevare sin selvrespekt må en befolkning lejlighedsvis sige nej til sine politikere.

Pressens behandling af etiske spørgsmål er desværre meget overfladisk og mangelfuld. Derfor egner etiske spørgsmål sig ikke til folkeafstemning, da befolkningen er dybt afhængig af mediernes informationer. Etik kan ikke behandles i overskrifter og 5 minutters indslag i Eleve-2-eren.

Hvilke etiske spørgsmål er de højaktuelle? Hvad skal Etisk Råd arbejde med den næste tid?

Først og fremmest er der viderebearbejdningen af de spørgsmål, vi allerede har taget stilling til. Teknikkerne og lægevidenskaberne

udvikler sig så hastigt, at der hele tiden dukker nye problemstillinger op inden for de ellers kendte felter. Man får aldrig færdigbehandlet en medicinsk etisk problemstilling. Eksempelvis er der nu mulighed for ved blodprøve at få undersøgt, om en gravid kvinde har risiko for at føde et mongolbarn. Skal denne prøve tilbydes alle?

Dernæst – og det største af de nyere problemkomplekser – er der kortlægningen af menneskets arvemasse. Denne sag adskiller sig fra de andre, da der er tale om grundforskning, som ingen kan forudse resultaterne af. Noget ved vi dog, og det er, at fosterdiagnostikken kan gøres mere effektiv. Men derudover vil en gennemført kortlægning medføre en eksplosion af viden om det enkelte individ i fremtidens samfund.

Endelig er der sagen om medicinsk prioritering. Hvordan bruger vi begrænsede økonomiske ressourcer på den mest forsvarlige måde, og hvem skal i øvrigt bestemme, hvilke handlinger der skal

fravælges?

I Etisk Råd skal vi blot behandle spørgsmål inden for den medicinske etik. Vi skal for eksempel ikke blande os i miljøspørgsmål. Men tingene hænger sammen. Man kan dybest set anskue „etik“ som den måde, vi som folk vil indrette vort samfund på. Vi har indrettet vort samfund med stor forurening. Dette, mener forskerne, er den direkte årsag til, at mennesket bliver stadig mere ufrugtbar. Åbenbart har vi ikke indrettet vort samfund på den mest hensigtsmæssige måde... ●

Dr theol. Svend Andersen er professor i Etik og Religionsfilosofi på Det teologiske Fakultet ved Århus Universitet. Desuden er han næstformand i Etisk Råd og deltog tidligere på året i miljøkonferencen i Rio.

Den kunstige virkelighed

Et spændende undervisningsforløb, som ud fra Svend Andersens bog "Den kunstige virkelighed", lægger op til at flytte rundt med de unges holdninger til og brug af EDB.

Edb kan principielt benyttes på 3 forskellige måder i undervisningen: 1: Som et hjælpemiddel for læreren ved fremstilling af undervisningsmaterialer. 2: Som et hjælpemiddel i selve undervisningen, f.eks. ved anvendelse af databaser med etnologisk information eller religiøse tekster. 3: Som objekt for undervisningen, enten som metafor eller i en samfundsrelateret eller filosofisk kontekst. Svend Andersens bog „Den kunstige virkelighed.“ (Gjellerup og Gad, 1987) tager sit udgangspunkt i den sidstnævnte mulighed. Jeg vil forsøge at give et bud på, hvordan bogen kan anvendes i religionsundervisningen.

Det var egentlig min hensigt at gennemføre et undervisningsforløb i praksis, inden jeg skrev dette. Da det imidlertid ikke kunne nås, vil jeg holde mig til en mere generel beskrivelse, nærmest i form af et idékatalog, som forhåbentlig kan give én og anden en smule inspiration. Det har især været min intention at supplere bogen med et par af de mere positive muligheder, der måske ligger gemt i den moderne edb-teknologi, dels, fordi en diskussion af emnet bliver mere interessant med argumenter både for og imod, og dels fordi det nok for de fleste er problemerne ved den nye teknologi, der er mest indlysende.

En gennemgående rød tråd i bogen er det synspunkt, at computers måden at træffe valg på, deres

„enten-eller“-metode, nok er anvendelig i forbindelse med rent praktiske forhold, men ikke lader sig benytte i etiske overvejelser, hvor mangetydighed og intuition favoriserer det menneskelige sprog og menneskets tænkemåde. Det er utvivlsomt korrekt, og jeg tror ikke, at nogen, edb-folk inklusive, drømmer om at anvende denne teknik til sådanne formål. Forfatteren går videre fra dette udgangspunkt og argumenterer for, at computerens logik og begrænsede sprog eventuelt kan frygtes at smitte af på de områder, hvor den anvendes. Her kunne dog også anlægges et mere optimistisk synspunkt. For eksempel er dette skrevet på et tekstbehandlingsprogram, som efter mange menneskers mening netop giver den skrivende forbedrede muligheder for at eksperimentere med ord og udtryksformer. Det kan altså argumenteres, at edb, *rigtigt anvendt*, frigør snarere end begrænser brugeren.

En diskussion af simulationer og kunstig intelligens optager en god del af bogen. Jeg tror, at vi her er inde på noget væsentligt. Når man iagttager unge menneskers beskæftigelse med computere, er

det meget tydeligt, at fascinationen ved den kunstige verden er en vigtig motivation. Dette gælder i øvrigt i endnu højere grad for de, der programmerer selv. Det er blevet sagt, at ethvert edb-program er en slags mini-univers, hvor man selv definerer naturlovene. Et tilsvarende fænomen er også at iagttage hos de, der „går på opdagelse“ i maskinen, undersøger dens funktioner og de forskellige dele af dens hukommelse. Her er det udforskningen af et ukendt kontinent, der lokker.

Svend Andersen diskuterer spørgsmålet om magtforskydninger i samfundet som følge af indførelsen af edb-teknologien. Her kan man eventuelt inddrage Sokrates' forsvarstale med diskussionen af eksperter-

nes rolle i samfundet, der er lige så aktuel i dag som dengang, den blev skrevet. Et spændende moderne synspunkt findes blandt bogens tekster i Løgstrups diskussion af „Gøgereden“. Jeg kan også anføre et eksempel, som jeg af og til har anvendt: Lad os tænke os, at vi stiger op i et fly. Inden vi letter, bliver vi bedt om at vælge, hvem der skal føre flyet. Skal vi forlade os på den autoriserede ekspert, eller skal vi

vælge én af passagererne. I det sidstnævnte tilfælde kommer vi også til at overveje, efter hvilke kriterier vi skal træffe vort valg. Med dette udgangspunkt kan der føres en god diskussion om begreberne magt og autoritet.

Med udgangspunkt i det foregående vil jeg forsøge at give en skitse af et muligt undervisningsforløb, der især baserer sig på de først to af bogens kapitler. Skulle det se ud til, at spørgsmålsformuleringerne af og til er vel meget pro-edb, skal det ses i lyset af det tidligere fremførte synspunkt, at der synes at eksistere et vist behov for dette som balance til den mere hyppigt forekommende edb-angst, i hvert fald som led i oplægget til en god diskussion:

1: Det vil sikkert være en god idé at begynde med at lade nogle grupper forsøge at definere selve de begreber, der diskuteres, nemlig etik (hvis det ikke allerede er

blevet gjort tidligere i undervisningsforløbet) og edb-teknologi. Det er efter min mening vigtigt at få en frugtbar diskussion i klasserne, at definitionerne er anvendelige. Dette betyder også, at definitionen af de forskellige begreber bør ske på grundlag af de samme elementer (eventuelt relateret til mennesket, til samfundet, funktion, kommunikation).

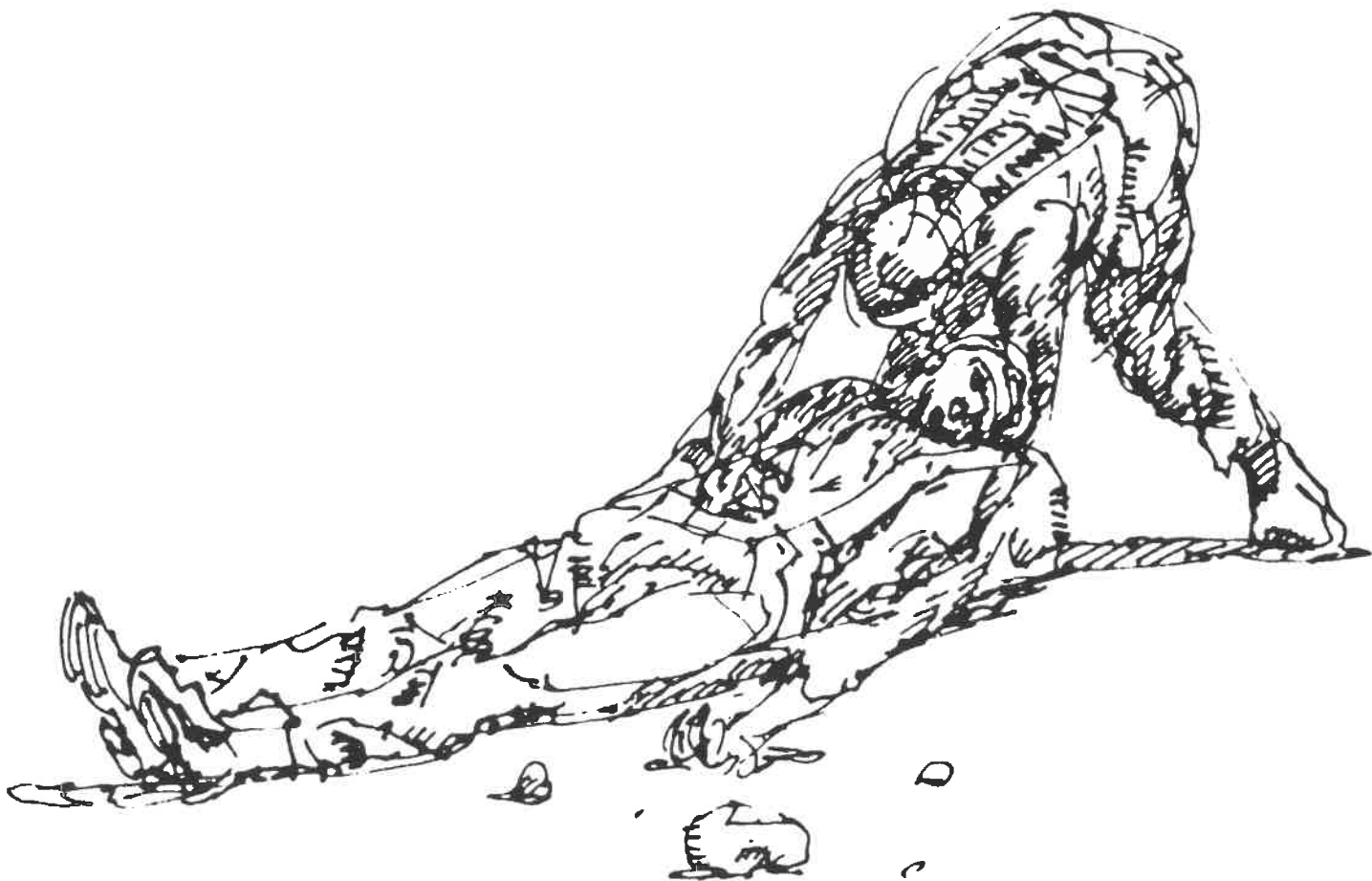
2: Hoveddelen i undervisningsforløbet: Diskussionen om forholdet mellem Etik og EDB-teknologi.

a: Skal der anlægges en etisk bedømmelse på ny teknologi? Hvem er i stand til at foretage en sådan bedømmelse? De tekniske eksperter måske? De ved noget om teknologien; men muligvis ikke så meget om etik. Eller filosoffer og præster som eksperter i etik? Her er problemet omvendt, for kan man anlægge en etisk vurdering på et område, som man er utilstrækkelig bekendt med? Eller skal bedøm-

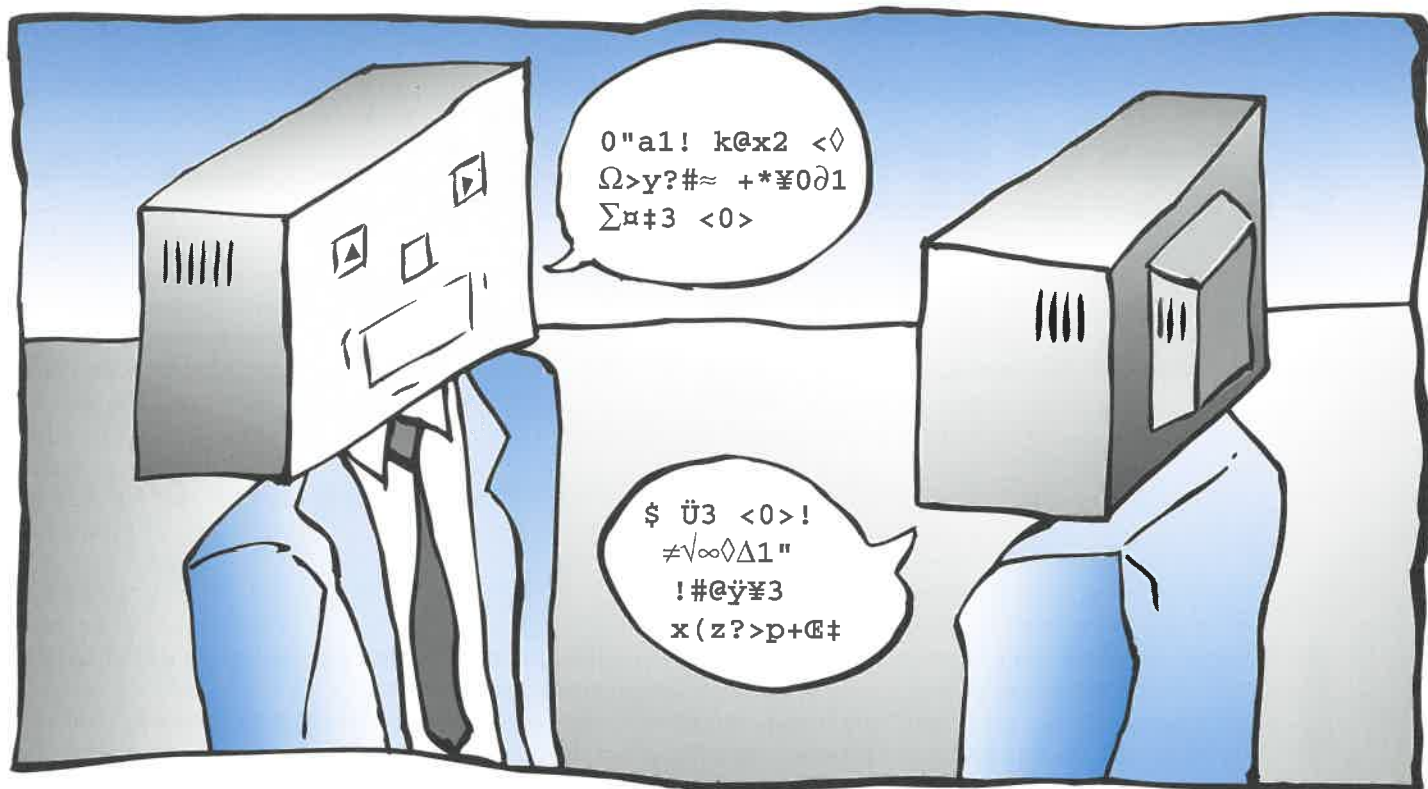
melsen måske foretages af det almindelige menneske med sin sunde fornuft? Her kommer demokratiets evige problem ind med autoritetstroen og spørgsmålet om en holdnings værdi i sig selv.

b: Ændrer teknologien vor etik? Vil maskinernes kommandosprog give ophav til andre former for dialog mellem mennesker? Vil forsøgene med kunstig intelligens, der i øvrigt ikke ser ud til at have megen fremgang, betyde ændringer i vort menneskesyn? (Her er det min mening, at forsøgene på blot at tilnærme sig den mindste lille antydning af kunstig intelligens i høj grad har øget respekten for menneskets specielle muligheder og evner.)

c: Er det virkelig rigtigt, at vore udtryksmuligheder indskrænkes af edb-maskinerne? Giver teknologien os en frihed til at beskæftige os med etiske problemstillinger og til at tage menneskelige hensyn,

Medmenneskelighed – trods alt!, Illustration; Palle Nielsen

som det ikke tidligere var tilfældet? Er EDB-teknologiens fleksibilitet ikke netop det, der lader os gøre den ældre og i nogen grad umenneskelige teknik til en menneskevenlig ditto? Giver EDB-teknologien os forøgede muligheder for at kommunikere med vore medmennesker, eller bliver det i stedet til det ensomme menneske foran maskinen?

d: Magt. Hvem er det, der får forøget magt med indførelsen af edb-teknologien? Er det de tekniske eksperter, eller er det almindelige mennesker? Ser vi en koncentration af informationer og kommunikationsmuligheder hos de få, eller har vi alle fået lettere adgang til viden og kommunikationskanaler og derigennem muligheder for at dele magten mellem os i højere grad end nogensinde før?

e: Den kunstige virkelighed. Forflygtiger den vor realitetssans og dermed vor etiske bevidsthed? Er vi i stand til at skelne mellem en syntetisk, maskinskabt verden og den ægte vare? Giver en kunstig virkelighed os eventuelt mulighed for at afprøve os selv i nogle situationer, vi ellers ikke ville kunne opleve, og derigennem lære mere om os selv? Er problematikken muligvis helt den samme som ved bøger og film, hvor individet teoretisk også løber en risiko for at blive op-

slugt med hud og hår af en fiktiv verden? Har vi oplevet problemer med disse tidligere kunstverdener, og hvilke erfaringer har vi da kunnet drage?

Et sidste praktisk tip, hvis man gerne vil demonstrere et konkret eksempel på computerens kunstige virkelighed og dens etiske problematik på en overkommelig måde: På de fleste skoler, der bruger de såkaldte PC-DOS eller MS-DOS-computere, og som har det styresystem, der hedder DOS 5.0 (spørg den, der har det tekniske ansvar for maskinerne), vil der ligge en Basic-version ved navn QBasic. Til den medfølger bl.a. et lille spil. Det hedder Gorilla-bas og består i, at to gorillaer forsøger at smide bananer i hovedet på hinanden med eksplosive konsekvenser. Da det er et basic-program, kan en person med lidt programmeringserfaring let rette i spillet. Prøv, eventuelt med hjælp fra den teknisk kyndige, at ændre gorillaernes navne til for eksempel Serber og Kroat og spillets navn til Sarajevo (hvis man altså tør), og lad så eleverne benytte spillet. Diskutér bagefter deres reaktion og hvad de mener, man kan tillade sig at simulere. Herfra vil diskussionen let kunne ledes videre til andre sider af den generelle problemstilling. ●

af lektor Henrik Wegener,
Kirkevænget 17, Allerød

Kieslowskis Dekalog 1

Du må ikke have andre guder end mig

I Kirkens Undervisning 1/92 bragte vi en artikel om DEKALOG 2, hvor der også var en generel omtale af filmprojektet. Denne gang har vi en introduktion til den første film med henblik på undervisning for unge/voksne.

Drengen Pawel og hans far Krzysztof bor alene sammen, de holder umådeligt meget af hinanden og bor tæt sammen. De er stærkt optaget af computeren, som på engang repræsenterer det rationelle, det at mennesket har styr på alting – og så er der alligevel en mystisk og fascinerende side ved dette apparat. Som den 3. person i filmen optræder drengens faster, Irena. Hun elsker Pawel højt og prøver at påvirke ham med sin kristne tro.

Filmen begynder med, at der zoomes ind på en tavs mand, der midt i kulden, tusmørket og trøstesløsheden sidder ved et lille bål ved søens bred. Det er morgendæmring og sent efterår. En enorm boligblok i beton får scenariet til at virke yderligere trøstesløst.

Vi føres efterhånden ind i en af lejlighederne, hvor møblementet er en blanding af gammelt og moderne, et fint gammelt vægur, på et bord står et par computerskærme, omkring dem ligger relæer, der er skilt ad, ledninger, printkort og tastaturer. Vi zoomes ind på en af skærmene, hvor der vises sig cifre og tegn. Man hører lette, rytmiske anslag på tastaturet. Pawel er ved at indtaste et eller andet i compu-

terens hukommelse. Han er 10, måske 12 år gammel, endnu i pyjamas. Han er vist nok den, der er kommet først op, plaget af et eller andet problem, som han ikke nåede at løse aftenen før. Nu smiler han. Hans input er fuldført. Han rejser sig og åbner døren til soveværelset.

Følgende replikskifte er hentet fra drejebogen:

– Far...

Krzysztof sover på en bred divan. Han er faldet i søvn med skjorte og armbåndsur på. Med besvær åbner han det ene øje.

– Hvor er mine briller?

– Vent, giv mig nogle data.

– Lykkedes det?

– Giv mig nogle, så lad os se på det bagefter.

– Du har ikke rørt min?

– Far...

Han er såret. Når det er en aftale, rører han ikke noget.

– Nå?

– 79,4 kilometer. Køretur 4 timer og 13 minutter.

Drengen løber tilbage til computeren.

Overfor Pawel og hans fars betagelse af computeren står fasteren Irena og hendes katolske tro. Irena bor i et gammelt hus, hvor hendes forældre engang har boet. Pawel er på besøg hos hende og de kommer til at snakke om hendes besøg fornylig i Rom. De ser på et billede af paven:

– Jeg kan se, hvem det er. Er han rar?

– Ja, han er en god mand.

– Og klog?

– Ja, det er han.

– Tror du, han ved...

Irena lægger ikke viskestykket, men går hen til Pawel, sætter sig og giver ham tid til at komme frem med sit spørgsmål.

....hvorfor man lever?

– Det ved han.

– Far har sagt ... at vi alle lever for at gøre livet lettere for dem, der kommer efter os. Men det lykkes ikke altid.

– Nej, ikke altid. Det er rigtigt nok.

– Sig mig – far er din bror, ikke?

– Det ved du da.

– Hvorfor går far ikke i kirke og rejser ned til paven ligesom du?

– Allerede da din far kun var lidt ældre end dig, sagde han, at mennesket er så klogt, at det kan alt. At det ligesom kan øse alt af sig selv.

– Og er det ikke sådan?

– Mennesket kan meget ... Din far for eksempel. Men det ville kunne meget meget mere, hvis det gav afkald på noget. Forstår du?

Pawel får på forskud et par skøjter – de skal naturligvis prøves. Isen på den nærliggende sø er fristende at afprøve. Men kan den bære. Krzysztofs nye computer må spørges – og den viser, at isen er sikker nok. Men Krzysztof skal alligevel selv ud sent om aftenen og prøve isen efter. Den holder!

Næste dag er Pawel og hans kammerater ude på isen, Faren sid-

der derhjemme og arbejder.

Den tidlige vinters mørke falder på udenfor vinduet. Krzysztof tænder lampen. Han opdager, at papirerne foran ham langsomt farves mørkeblå. Forbavset ser han, hvordan det blå absorberer de skrevne bogstaver og tal, hele sider.

Katastrofen er sket. Isen er revnet og brudt istykker. Børnene er druknet. I en hjerteskræende scene ser vi, hvordan faren forgæves klamrer sig til håbet om, at der ikke er sket noget med Pawel. Men håbet brister.

Filmens slutscene er i den nyopførte kirke ved boligblokkene. Krzysztof er gået derind:

Lyset foran alteret brænder med en klar, jævn flamme. han går hen til uhøvlet bræt, der skiller ham fra alteret. Anspændt stirrer han stift på billedet en stund, så svinger han armen og slår med fuld kraft

næven ned i det brændende lys. Et dumpt brag lyder i betonrummet. Alteret, omgivet af den rå træramme, ryster. Lysene over alterbilledet falder omkuld, og stearinen drypper ned på ansigtet i billedet. Krzysztof går hen til vievandskarret, som alt andet her støbt i beton. Han stikker hånden ned i karret og støder på et stykke is. Et stykke „vie-is“. Han tager det op og holder det ind til ansigtet. Ud mellem fingrene siver – vand? Tårer? fra det slukkede lys drypper rester af stearin, og som før sætter dråberne sig på billedet.

Filmen indeholder en lang række fine replikker, som kan gøres til genstand for en nærmere samtale. Hertil kommer filmens umiskendelige kristne tone.

Filmen rummer følgende spørgsmål:

Hvorfor heder den „Du må ikke ha-

ve andre guder end mig“?

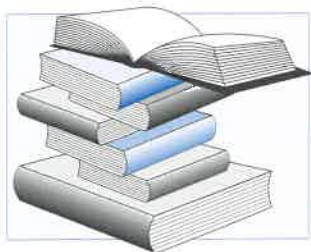
Rummer filmen et kristent budskab?

Hvad er Krzysztofs livsholdning?

Hvordan skal vi forstå hans reaktion/handling i sidste scene?

Det er af fortolkere fremhævet, at DEKALOG har næstekærligheden som sit tema. Hvordan kommer det til udtryk i denne film? Er det næstekærlighed i specifik kristen forstand?

DEKALOG er meget velegnet til unge. Jeg har set filmen flere gange sammen med højskoleelever og oplevet, hvordan de stilfærdigt sætter nogle grundlæggende livstemaer og kristne/religiøse problemer i relief.

MC GEE OG MIG!

Bog nr. 1: Den store løgn. Kr. 48

Bog nr. 2: Den uheldige flugt. Kr. 48

Video nr. 1: Den store løgn. Hertil en forældrevejledning Kr. 299

Ledervejledning Kr. 40

Felix Film - Lohses Forlag

Dette er et sjovt og anderledes materiale, som fortjener at blive brugt – både i kirkens børnearbejde og ikke mindst i hjemmene. Idéen er historien om en dreng Nick, der er god til at tegne. Han tegner en herlig lille fyr, der hedder McGee, der selvfølgelig bliver levende og blander sig i Nicks sager.

Det er meget amerikansk, men alligevel godt nok! Evangeliet er i centrum i historierne. Det er ikke den hævdede pegfinger, men ind i børnenes egen verden fortælles om evangeliets konsekvenser.

Det hele er serveret med en fin pædagogisk sans – en blanding af film og tegnefilm og en række aktiviteter og fortællinger.

HN

Fra Materialecentralen/Religionspædagogisk Center:

„På jagt efter virkeligheden“ af John Rydal

Bog 1: Livets begyndelse. 48 s. kr. 75

Bog 2: Livets afslutning. 48 s. kr. 75

Lærervejledning 48 s. kr. 98

6.-8. klasse.

Bøgerne lægger op til en tværfaglig undervisning om livets begyndelse og afslutning. Dansk, kristendomskundskab, historie, geografi og biologi, samt musik og formning indgår i tværfagligheden.

Underberetningerne. En side af Jesu forkyndelse.

Forfatter: Søren Bruun.

30 sider, kr. 50

Undervisningshæftet sætter Jesu forkyndelse i nøje sammenhæng med hans under. Selve underbegrebet bliver gennemgået nøje – og der gives oplæg til samtale om den forståelse vi idag kan have af underet.

Undervisningshæftet henvender sig til 6. klasse.

Kristen Skrivers Frandsen:

Den hemmelige vej

96 sider, kr. 125.

Det er en konfirmationsbog, men også en skolebog beregnet til oplæsning. Imidlertid er bogen lagt an på, at unge hele tiden er med og tager stilling. Det giver en oplevelse af, hvad det er for afgørelser, som Jesus sætter mennesket overfor.

Bogen er en glimrende fornyelse af konfirmandforberedelsen.

HN

Hvide krysanthemum.

Fortællinger om børn og døden.

Red. Doris Ottesen

112 sider, kr. 135.

Materialecentralen har i samarbejde med Doris Ottesen taget et fint initiativ til en antologi af fortællinger til oplæsning eller selvlæsning for børn. Udgangspunktet er, at børn har behov for at tale om døden. Men hvordan klarer vi voksne den opgave? Vi er jo blevet usikre og har mistet det sprog, der skal til. Fortællingerne giver så sproget tilbage, hvormed vi kan tolke døden i kristentroens lys.

Antologien indeholder en novelle af Göran Tunström. „Medea“ hedder den, og „Jesusbarnet, Stefan og Herodes“.

Martin A. Hansens „Offer“ er kommet med. Ellers indeholder antologien helt nye ting af f.eks. Bjarne Nielsen-Brovst, Kirsten Thorup, Egon Nielsen m.fl. Endelig har Doris Ottesen selv et par fortællinger med i den fine samling.

Bogen kan i høj grad anbefales såvel til brug for børn som voksne. Den er også et fint materiale til voksenundervisning.

HN

Alle vort livs mysterier.

Oldkirkelige prædikener i oversættelse

Redigeret af Anne Marie Aagaard

197 sider, kr.

Prædikener af oldkirkens store teologer kan nok synes temmelig ligegyldig og fjern for vores tid. Men læsningen afslører en prædiken, som er både nærværende og kreativ – og med et mod til at gå ind i datidens filosofiske og religiøse strømninger. Her er lidt fra en prædiken af Origenes (185-250) fra Alexandria over Josvabogen:

„Jeriko lægges i ruiner ved hjælp af præsternes horn. I det øjeblik hornene gjaldede, sank ringmuren nemlig sammen. vi har allerede tidligere sagt, at Jeriko står for den nuværende verden...De stærke fæstningsværker, der tjente denne verden som mure, var afgudsdyrkelsen, spådomskunstnernes bedrag udført ved dæ-

monernes liste, fugletydernes, spåmændenes og stjernetydernes indfald – alt det som denne verden omgav sig med som med vældige mure. Endvidere forstærkedes den med filosofernes forskellige lærebygninger og de ypperligste udsagn fra den lærde skole som med høje og stærke tårne.

Men efter at vor Herre Jesus Kristus er kommet... sender han sine præster, apostlene, der bærer de drevne horn nemlig forkyndelsens herlige og himmelske lære.“

Der er ikke så langt fra denne prædikens opgør med „nyreligiøsitet“ til de tilsvarende fænomener idag. Der er faktisk megen inspiration til en nutidig prædiken at hente i denne bog – og så er oversættelsen smidig og flot.

HN

Gud anno 1992

Essays til Ry Højskoles 100 års jubilæum

redigeret af Knud Riis og Niels Højlund.

Træsnit af Max Prylewicz.

152 sider, kr. 160.
Forlaget ANIS

„Ateismen har vi prøvet, og det var der ikke meget ved. Den var en dårlig religion. At være moderne er blevet gammeldags.“ Sådan hedder det i et af bidragene i denne bog, som er en antologi af en række artikler, hvor der

sættes fokus på religion og kristendom.

Af de mange udmærkede artikler bør Rudolph Arendts indledende bidrag om Grundtvigs folkelighedsteologi nævnes. I en gennemgang af „Ingen har guldtårer fældet...“ stiller han spørgsmålet om kristendommens betydning: „Hvad skal kristendommen, hvis mennesket kan blive et sandt menneske uden kristendommen?“ Svaret er, at kristendommen skal frelse mennesket fra dets forsøg på at blive *mere* end et menneske. Og det er lige så aktuelt nu som på Grundtvigs tid.

Ditte og Jakob Krøgholts artikel om Gud på højskole er et modigt indlæg i debatten om højskolens opgave idag. De formulerer flg. opgave:

- At hjælpe eleven til at blive optaget af noget, som ikke er hende selv.
- At bidrage til, at eleven synes, livet er umagen værd.
- At få eleven til at blive opmærksom på, at livet er alvor.
- Sammen med eleven at prøve at finde ud af, hvad det vil sige at være menneske.

Men – påpeger de – denne opgave kan ikke løses uden at vi også beskæftiger os med Gud. De henviser dels til den kulturelle kendsgerning, at kristendommen har sat et afgørende stempel på os og vores måde at tænke på og leve på – dels det mere personlige, at livets alvor og at det er umagen værd uvil-kårligt fører til at man „udsættes for Gud“.

Niels Højlund skriver i sin artikel om den for-

nyede interesse for religion. Religion er ikke længere problemet. Det er heller ikke kristendommen, som de unge vender sig imod. Unge er idag langt mere bevidste om, at de måske er langt mere kristne, end de var bevidste om. Det er altså ikke religionen, det er heller ikke kristendommen, ja, det er ikke engang Kristus, som er forargelsen, men det er kirken! De fleste bliver stående udenfor kirkedøren, siger Højlund.

Ikke desto mindre kan Højlund ikke forestille sig et liv uden den puls, uden den rytme og den vekslen mellem hverdag og helligdag, mellem det almindelige derhjemme og det særlige, man går hjemmefra for at finde, som den kirkelige praksis har lært ham. Det er som om kirken og dens gudstjeneste forbliver et lukket rum, en enklave i vores tilværelse. Og det er godt nok ifølge Højlund. Det er karakteristisk for bogens artikler, at man mener det nødvendigt, at der igen skal tales om Gud i højskolen. Så vidt så godt. Men *hvordan* – det gives der ikke rigtig et bud på. Hvad de unge egentlig spørger efter kommer ikke med og får betydning for talen om Gud. Det er en spændende bog.

HN

Viggo Mortensen

„Alting af kærlighed sødes“

Om kærlighedens epik, poetik og logik.

247 sider, kr. 120

Det økumeniske Fællesråd

„Det kristne budskab handler om kærlighed. Kærlighed ved vi forhåbentlig, hvad er fra vor menneskelige erfaring, om det er fra det voksne kærlighedsforhold eller fra den kærlighed, der findes mellem forældre og børn. Denne menneskelige kærlighed, som vi lever af men altid erfarer brudstykkevis og delt, forkyndes i kristendommen at være tilværelsens grund, hvilket er åbenbart i en tømmer-svend fra Nazareth, som derfor blev kaldt Guds søn. Han sagde, det nu gjaldt om det kærlighedens liv, som han forkyndte“. (s. 10)

Sådan indleder Viggo Mortensen sin bog „Alting af kærlighed sødes“ – et kendt Grundtvigscitet, der i sin „hjemlighed“ fortæller os, at kærligheden er livets kilde, der holder alting oppe. Som bogens undertitel antyder, er indholdet bygget på af tre forskellige typer af tekster. De første er fortællende meditationer, hvor personer fra evangelierne reflekterer over mødet med Jesus. F.eks. er der tolderens Levi, der i tankerne gennemgår og genoplever kaldelsen. Som læser kan man ikke

andet end at identificere sig med Levi, fordi han lægger stemme til nogle erfaringer, som også er vore. I meditationen tolkes disse erfaringer og evangeliet kaster sit lys henover. Fint, nærværende og med stor indlevelsessevne kommer disse fortællinger til at leve og udfordre.

Bogens anden halvdel er en række prædikener, hvor litteraturen, film mv. spiller en rolle som pædagogisk hjælpemiddel til at sætte evangeliet ind i en nutidig sammenhæng. Igennem prædikerne lyder der en stærk opfordring til handling.

I det sidste afsnit, som Viggo Mortensen kalder „Refleksioner“, vil han have kærligheden til at „tænke“. Det gælder ikke mindst i forhold til den rolle, som videnskab og teknologi spiller. Den moderne teknologi og videnskab rejser en række spørgsmål, som teologien nødvendigvis må forholde sig til.

I slutningen af bogen gør Viggo Mortensen den kristne etisk særlige væsen op på flg. måde:

1. Den har en historie. I historien om Jesus, i hans livsskæbne, ser vi de grundlæggende vilkår for det menneskelige liv.

2. Den har et bud. Dette bud er naturligvis buddet om kærlighed til Gud og næsten, som skal anvendes i menneskelivets konflikter.

3. Den har et forbillede. I Jesu skikkelse ser vi en holdning, der så at sige er inkarneret.

Den biotekniske udvikling sætter store

spørgsmålstegn ved de valg, vi hidtil har foretaget mht. miljøet. Hvordan finder vi frem til de rette valg? Svaret er, at man i stilhed og koncentration spørger dybt efter tilværelsens mål og mening.

Henning Nørhøj

Andreas Davidsen: Epistler

Kommentar til Hebræerbrevet, Jakobsbrevet, Petersbrevene, Johannesbrevene og Judasbrevene.

168 sider, kr. 160

Forlaget ANIS

Med denne bog foreligger en nemt tilgængelig kommentar til den del af de nytestamentlige breve, som vi nok aldrig kommer igang med. Hebræerbrevet, Jakobsbrevet mv. synes vi er sådan i „udkanten“ af kristendommen. Og så er de jo heller ikke skrevet af Paulus, så det er vist ikke nødvendigt at arbejde med dem. Men det er en misforståelse. De ikke-paulinske breve følger nogle vigtige og spændende dimensioner til kristendommen, idet vi gennem disse dele af Ny Testamente får kendskab til en række menigheds- og kristendomsformer, der ligger udenfor det, vi ellers anser for kristendommens hovedstrøm. Andres Davidsen er både pædagog og teolog i sin arbejdsmåde. Et vanskeligt område formår han at fremstille i en let og overskuelig form. Med hans bog har vi fået en

god hjælp til den kirkelige undervisning.

HN

Génbrug

Når viden om generne anvendes

Udgivet af Det Ethiske Råd 1992.

192 sider, kr. 98,-

En bred vifte af bidragydere har medvirket til denne debatbog om det storstilede projekt: Kortlægningen af menneskets arvmasse. „Génbrug“ diskuterer de konsekvenser, den ny viden om menneskers gener kan forventes at få inden for flere fagområder.

Information er nødvendig. Som Lars Adam Rehof skriver i sit afsnit: „Vi kender endnu ikke resultaterne af genomprojektet, vi kender endnu ikke de videre applicationsmuligheder, vi kender heller ikke præcist de misbrugsrisici, som vil opstå. Vi regulerer til dels i blinde, men det er ikke et argument imod nødvendigheden af regulering“ (s. 34).

Bogen udmærker sig ved, at kompetente personer med vidt forskellige fagområder giver deres bud på sagen. Det undgås ikke, at enkelte personer går igen flere steder, at de samme undersøgelser enkelte steder behandles med forskellig grundighed, at læseren forudsættes at besidde et veludviklet vokabular på flere felter for at få det optimale ud af bogen.

Men alt dette er måske heller ikke så vigtigt.

Man bliver taget rimelig pænt ved hånden i bogens første kapitel, som giver en udmærket indledning ved at resumere sagens faktuelle forhold, gén-kortlægningens historie. Og herefter tager bogen så de mange – og ofte uigennemskuelige – konsekvenser op: Sortering af arbejdskraft, forsikringsproblemer, efterforskning af kriminalitet, faren ved falske positive tests der kan føre til sygeliggørelse, homoseksualitet, fastlåsnings i bestemte sociale klasser (en genetisk underklasse), misbrug af rusmidler, genetisk grundlag for kriminalitet o.s.v.

Bogen provokerer, vender og drejer problemkomplekser, imødegår alment accepteret populærvidenskab og har en stor force i at have den allernyeste forskning indkorporeret.

„Gén-brug“ når sit mål, nemlig at skabe debat. Bliver man ikke klog af bogen selv, er der store chancer for man bliver det gennem de diskussioner, bogen må afføde i orienteringstimerne, i filosofitimerne eller i studiekredsen.

Knud Munksgaard:

Det er ikke lige meget. At være menneske belyst ud fra van Goghs liv. Nyt Nordisk 1991. Elevens bog: 64 s., lærervejl.: 29 s.

Undervisningsmaterialet om van Goghs liv henvender sig til elever fra 7.-10. kl. i folkeskolen, samt efterskole- og højskoleelever. Det tæn-

kes anvendt i filosofi og livstydningundervisning i fagene dansk, historie, samtidsundervisning og formning.

Elevens bog indeholder en beskrivelse af van Goghs livshistorie ind delt i en række temaer, som udgør bogens kapitler: arv, identitet, mening, venskab, kærlighed, livets forskellighed og døden. Disse temaer skal samtidig opfattes som en almen beskrivelse af, hvad det vil sige at være menneske. Sidst i hvert afsnit følger således tekster som belyser temaet, f.eks. et digt, en bibeltekst samt opgaver.

Materialets ide er således at anvende van Goghs livshistorie eksemplarisk til belysning af, hvad menneskets væsen er. Denne angrebsvinkel er temmelig problematisk.

Van Gogh var et kunstnerisk geni, men som menneske endte han i sindssyge og selvmord. Han var selv klar over, at hans kunstneriske løbebane skete på bekostning af hans menneskeliv: „jo mere jeg går i opløsning, bliver syg og gebrækkelig, des mere bliver jeg samtidig kunstner og skaber i denne store kunstneriske renaissance, som vi taler om.“ Arle 1888.

Som menneske lykkedes det ikke for van Gogh at skabe et værdifuldt liv, som kan have interesse for eftertiden, derimod lykkedes det ham at blive en sublim kunstner.

Materialets problem er, at det vil for meget forskelligt på en gang. Van Gogh kunne have været brugt eksemplarisk som et livsbillede på

en person, der brugte hele sit liv på at besvare det grundlæggende spørgsmål: hvor er Gud at finde, hvordan kommer det guddommelige til udtryk i verden? Dette spørgsmål er stadig lige aktuelt i dag, og van Gogh giver gennem sin kunst et af de mest kvalificerede bud på spørgsmålet.

I et brev til Theo skrev han i juli 1880:

„Jeg mener, at alt hvad der er virkelig godt og smukt, af indre moralsk, religiøs og ophøjet skønhed i menneskene og deres værker, at alt det kommer fra Gud. Men uvilkårligt drives jeg til den overbevisning, at det bedste middel til at kende Gud er at elske meget. Hold af en ven, af et eller andet menneske, af en eller anden ting, hvad du vil og du vil være på den rette vej. Søg at forstå, hvad de store kunstnere, de alvorlige mestre, inderst inde vil med deres bedste værker, der vil Gud være.

Den ene skriver eller siger det med en bog, den med et billede..“

For van Gogh lykkedes det at gengive det guddommeliges nærvær i de ganske enkle ting som en stol og i de jævne menneskers udstråling:

„Og jeg ville gerne i et billede sige noget, der trøstede som musik. Jeg ville gerne male mænd og kvinder med dette ubestemmelige evighedsskær, som glorien tidligere var symbolet på, og som vi søger ved selve udstrålingen, ved vore farvers skælven.“ Arle 1888.

Van Goghs egentlige inspiration var Kristus selv, den største kunst-

ner af alle: „Han har levet i lykkelig tilfredshed og som den største af alle kunstnere forsmået marmeret, leret og farven og arbejdet i levende kød... Han skabte ... levende mennesker udødelige.“ Arle 1888.

Undervisningsbogen er smukt æstetisk udstyret med gengivelse af en lang række af van Goghs tegninger, skitser og oli ebilleder. Med udgangspunkt heri, kan det bruges til at belyse, hvad god kunst er, og især var god religiøs kunst er. Og det er ikke værst, hvis unge mennesker fik en fornemmelse for det. Van Goghs livshistorie kan bruges til at belyse, hvor store omkostninger, der kan være forbundet med at skabe det sublime, hvis den overhovedet skal bruges til andet, end at være, hvad den er.

Nina Tange Kristensen

- et tidsskrift til medarbejdere om alle former for kirkelig undervisning i teori og praksis.
- inspiration til børne- og familie arbejdet.
- undervisningsmodeller til kirkeårets tekster og centrale kristne temaer.
- forslag til andagter og gudstjenester.
- omtale og anmeldelse af nye undervisningsmaterialer m.m.

UDGIVET AF EPS

Evangelisk Pædagogisk Samvirke, som er en sammenslutning af en række folkekirkelige organisationer, der er involveret i kirkens forkyndelse og undervisning.

MEDLEMMER AF EPS

Dansk Bibelskole. Dansk Missionsråd. De samvirkende Menighedsplejer. Det danske Bibelselskab. Diakonhøjskolen. Diakonissehuset Sankt Lukas Stiftelsen. Diakonissestiftelsen. FDF/FPF. KFUK-spejderne i Danmark/De grønne pigespejdere. KFUM/KFUK i Danmark. KFUMs Idrætsforbund i Danmark. Kirkefondet. Kirketjenesten i Danmark. Kristelig forældre- og lærerforening. Menighedernes Daginstitutioner. Sammenslutningen af Indre Missions skoler. Unge Hjem. Bevægelsen i Danmark.

REDAKTION

Henning Nørhøj (ansv.), Eberhard Harbsmeier, Finn Dyrhagen, Anne Grethe Guldager, Nina Tange Kristensen, Helle Krogh Madsen, Jens Chr. Bak Iversen, Jens Kristian Krarup, Lars Tjalve, Anne Sandemand Schrøder og Mette Geil.

ABONNEMENT

Årsabonnement (4 numre) kr. 100,-. Løssalg kr. 30,-. Giro 8 05 53 51.

HENVENDELSE

Adresseændringer bedes meddelt Avispostkontoret. Husk ved alle henvendelser at opgive abonnementsnummeret, som står opført sammen med adressen på bladets bagside.

Religionspædagogisk Center
Frederiksberg Allé 10 A
1820 Frederiksberg C
Tlf.: 31 24 92 50 (kl. 10-16)

Religionspædagogisk Centers formål er at være til rådighed for såvel hjem, kirke og skole, hvad angår dåbsoplæring og kristendomsundervisning.

- Udstillinger, kataloger og pædagogisk vejledning.
- Udlejning af film og bogkufferter.
- Salg af bøger og AV-materialer.

Sats og layout: Kim Pedersen

Tryk: Specialtrykkeriet Viborg

NYHED

Helle Krogh Madsen

Børn og gudstjeneste

Kan kirken bidrage til børnenes egen kultur? Eller børnene til kirkens kultur? Hvordan vælges salmer til en gudstjeneste med børn? Hvordan indbydes og annonceres?

Med bidrag fra forskellige sogne giver Helle Krogh Madsen, præst ved Frederiksberg kirke og leder af Folkekirkens skoletjeneste i Københavns og Frederiksberg kommuner, i *Børn og Gudstjeneste* et nuanceret billede af, hvorledes der i danske kirker i dag holdes gudstjeneste med børn og hvordan der prædikes for – og med – børn. Og dermed også inspiration til, hvorledes det *kan* gøres.

Børn og Gudstjeneste er en brugsbog til præster og sognemedhjælpere, med anvendelige modeller og eksempler på gudstjenester med børn; som højmesse, som temagudstjeneste eller som særlige gudstjenester ved f.eks. jul, fastelavn eller Mikkelssdag. Og hvis man skal dømme efter de børnegudstjenester, der skitseres i bogen, er den tid forbi, da børn ikke måtte ses og høres under gudstjenesten.

192 sider illustreret, kr. 225,00

I boghandelen eller portofrit direkte fra forlaget:

Materialecentralen

Religionspædagogisk Center

Frederiksberg Allé 10 A, 1820 Frederiksberg C Tlf. 31 24 92 50

